

Mobilność międzynarodowa Polek na przestrzeni wieków. W odkrywaniu sprawstwa

KRYSTYNA SLANY¹

Uniwersytet Jagielloński

MAGDALENA ŚLUSARCZYK

Uniwersytet Jagielloński

Artykuł stanowi przegląd zagadnień badawczych w obszarze studiów nad migracjami kobiet ze szczególnym uwzględnieniem mobilności Polek. Charakteryzujemy stopniową zmianę paradygmatu, która doprowadziła do zaobserwowania odmienności migracji kobiet i mężczyzn oraz uznania w związku z tym, że płeć jest niezwykle ważną zmienną niezbędną przy ich analizowaniu i wyjaśnianiu. Naszym celem jest również przedstawienie mobilności Polek w perspektywie historycznej, jak i zarysowanie współczesnych trendów w polskich studiach migracyjnych. Poszukujemy siły i sprawczości migrantek, ich determinacji w zmianie życia nie tylko dla siebie, ale i rodzin, uwzględniając złożony ekonomiczno-społeczny kontekst globalny i krajowy. Inspiracją do przygotowania tekstu w takiej perspektywie, jak i całego tomu była 100. rocznica uzyskania przez Polki praw wyborczych.

Słowa kluczowe: migracje Polek, historia migracji, fale migracyjne, sprawczość, badania migracyjne, ugenderowany rynek pracy, rodziny i relacje rodzinne.

The Power of Women's Migration. Historical and Sociological Perspectives

The article is a review of research areas in the field of women's migration studies with particular emphasis on the mobility of Polish women. We characterize the gradual paradigm shift, which has led to the observation of differences in the migration of women and men, and recognition that gender is a key variable necessary for analyzing and explaining them. Our goal is also to present the mobility of Polish women in a historical perspective, as well as to outline contemporary trends in Polish migration studies. We are looking for the strength and agency of migrant women, their determination to change lives not only for themselves but also for their families, and take into account

¹ Kontakt: krystyna.slany@uj.edu.pl.

the global and national socio-economic context. The inspiration for both the article and the entire volume was the 100th anniversary of granting electoral rights to Polish women.

Key words: Polish female migration, history of migration, migration waves, agency, migration research, gendered labor market, families and family relationships.

1. Wprowadzenie

Redagując numer *Studiów Migracyjnych – Przeglądu Polonijnego*, zatytułowany *Siła migracji kobiet. Migracje Polek w perspektywie historyczno-socjologicznej*, pragniemy upamiętnić 100. rocznicę uzyskania praw obywatelskich przez Polki, która przypadała 28 listopada 2018 roku². Można postawić pytanie, dlaczego łączymy przyznanie praw wyborczych, a więc wydarzenie o ogromnym znaczeniu politycznym i społecznym, ale ograniczone do kontekstu polskiego z zagadnieniem globalnym, wielowymiarowym, odnoszącym się do zarówno do sfery publicznej, jak i prywatnej, jakim są migracje? Mamy przekonanie, że z okazji tej rocznicy warto przypomnieć o jednym z kluczowych wymiarów aktywności Polek, ich ponad stuletniej mobilności zagranicznej, a zarazem ją dowartościować, i pokazać jej siłę. Migracje Polek to temat niezwykle ważny, jednak jego eksploracja nie zawsze budziła odpowiednie do jego wagi zainteresowanie badaczy/badaczek. Dziś problematyka migracji kobiet jest standardem badawczym, ale jako wyraźny trend światowy w nauce pojawiła się dopiero pod koniec XX wieku. Zanim więc przejdziemy, w dalszej części tego artykułu, do analizy zagadnień podejmowanych w polskich studiach migracyjnych (rynek pracy, rodziny, relacje rodzinne) oraz przedstawienia fal migracji z akcentem położonym na migrujące kobiety, niezbędne jest zarysowanie generalnej zmiany paradygmatu badawczego, wiążącej się z uwzględnieniem feministycznej i genderowej perspektywy w migracjach.

2. Migracje kobiet jako problem badawczy

Ze zmianą lub jak to określiła Nancy Green (2012) dopełnieniem paradygmatu badawczego o kobiecie wymiar mamy do czynienia dopiero w latach 70. XX wieku. W badaniach wcześniejszych migrantki były traktowane jako osoby towarzyszące, definiowane przede wszystkim jako żony i matki, a ich wyjazdy jako pochodne i zależne od wyjazdów mężów (Campani 1993), były więc „społecznie obecne, ale socjologicznie niewidzialne” (Morokvasic 1983: 27). Lata 70. XX wieku przyniosły zmianę w tym zakresie, uwiaryściły fenomen feminizacji migracji, dywersyfikację ich mechanizmów i przyczyn (Morokvasic 2003), jak również doświadczeń z nią związanych,

² Temu wydarzeniu poświęcona była konferencja *Kobiece utopie w działaniu. 100 lat praw wyborczych kobiet* zorganizowana przez Instytut Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniach 20–22.09.2018.

czy podatności na koniunkturalne zmiany na rynkach pracy. Różnice dotyczyły także statusu prawnego i dostępności programów integracyjnych (Jakimowicz-Pisarska 2017; Lim, Oishi, 1996; Oishi 2002). Jednakże dopiero od początku lat 90. XX wieku badacze i badaczki o orientacji feministycznej i genderowej podjęli/ły uważną i systematyczną analizę przepływów strumieni migracyjnych, opisując refleksyjnie i krytycznie pojawienie się migracji kobiet w starych i nowych europejskich krajach napływu, ich znaczenie dla globalnej ekonomii, osadzanie się kobiet w określonych sektorach gospodarki globalnej oraz konsekwencje migracji zarówno dla sfery publicznej, jak i prywatnej krajów napływu i odpływu (Kontos, Slany, Liapi 2010; Morokvasic, Catarino 2010).

Pierette Hondagneu-Sotelo (2003) w swoim przełomowym tekście *Gender and U.S. Immigration: Contemporary Trends* zaproponowała wyróżnienie trzech faz w rozwoju badań nad migracjami kobiet. Pierwszą fazą (*women and migration*) było uwzględnienie kobiet w analizach migracyjnych, w drugim etapie (*gender and migration*) poddano refleksji rolę płciową i co za tym idzie ich kontekst kulturowy, wreszcie w trzecim – płeć społeczno-kulturowa stała się fundamentalnym aspektem zagadnienia migracji (*gender as constitutive element of migration*). Przesłanie wynikające z tej koncepcji jest jedno: przebyliśmy długą drogę od niewidoczności do widoczności podmiotu w procesach migracyjnych. Pojawiło się założenie, że właśnie płeć jest centralną zmienną w badaniach migracyjnych (Pessar 1999), kreującą ich społeczny obraz, wywierającą wpływ zarówno na przyczyny, jak i skutki mobilności. Wzory migracji, doświadczenia migrantów i migrantek oraz społeczny, polityczny, ekonomiczny i kulturowy wpływ migracji – wszystkie te zjawiska mają charakter genderowy (Morokvasic 1983, 1984; Anthias, 1983; Gabaccia 1994; Erel et al. 2003). Kobiety i mężczyźni nie tylko w odmienny sposób podejmują decyzje migracyjne, lokują się w różnych segmentach rynku pracy, nie tak samo podatne/podatni są na zmiany koniunktury gospodarczej, ale i dotyczą ich inne normy odnośnie do odgrywania ról rodzinnych, w tym do pozostawiania dzieci w kraju pochodzenia, zobowiązań do opieki nad starszymi czy chorymi członkami rodzin. Te ostatnie różnice oznaczają więc, że odpowiedź na pytanie, kto wyjeżdża, ma także wpływ na tych, którzy pozostają w kraju pochodzenia (Morokvasic 2014: 355). Wreszcie zwrócono także uwagę, że perspektywa genderowa i uwzględnienie odmienności migracji kobiet i mężczyzn są istotne również dla konstruowania polityki społecznej i migracyjnej (Piper 2003). Evelyn Nakano Glenn (1998: 3) określa to podejście jako dające nie tylko wgląd w indywidualne doświadczenia migrujących kobiet i mężczyzn, ale i możliwość zrozumienia historycznych i kulturowych różnic w definiowaniu kobiecości i męskości, a więc zasad organizujących społeczeństwo. W biografiach kobiet uwidaczniają się różnice rynkowe, klasowe oraz genderowe (Urbańska 2015) i wszystkie te czynniki należy zatem uwzględniać zarówno w badaniach, jak i w polityce społecznej. Szczególnie wyraźne i ważne są one w analizie obecności migrantów i migrantek na rynku pracy oraz w funkcjonowaniu i praktykowaniu rodzin.

3. Ugenderowiony rynek pracy

Genderowy wymiar obecności migrantów i migrantek na rynku pracy wyraża się w przyjęciu założeń o „naturalnym” podziale na prace odpowiednie dla kobiet lub mężczyzn. Przyjęcie nowego paradygmatu w studiach migracyjnych i uwzględnienie płci jako istotnej, a nawet kluczowej zmiennej, odśrodkowało te różnice, wskazując na niekorzystną sytuację migrantek, których praca jest często niewidzialna i nieudokumentowana oraz koncentruje się w sektorach cechujących się gorszymi płacami i brakiem osłon społecznych (Phizacklea 1983; Anthias 1983; Morokvasic 1983, 1993; Lim, Oishi 1996).

Drugim istotnym faktem, który należy podkreślić, analizując genderowy wymiar rynku pracy, jest znaczenie migracji kobiet dla globalnej ekonomii, ich osadzanie się w określonych sektorach gospodarki globalnej oraz szeroko rozumiane konsekwencje zarówno dla sfery publicznej, jak i prywatnej krajów napływu i krajów odpływu. Tzw. feminizacja siły roboczej wiąże się ściśle z polityką neoliberalną, która kładzie nacisk na prywatyzację runku pracy, elastyczność pracowników i która także inicjuje „wysługi obniżek” zarobków czy zmiany warunków pracy, wytwarzając globalną konkurencję (Kurian 2009). Saskia Sassen (2007: 93) podkreśla, że „analiza feministyczna pozwala reinterpretować i rekonceptualizować główne cechy globalnej gospodarki z perspektywy płciowości”.

I wreszcie, pokazując role kobiet w migracjach, nie można pominąć charakteru podejmowanych prac i konsekwencji ich wykonywania. Jądrzem migracji lat 90 XX w. i początku wieku XXI jest praca opiekuńcza, która widoczna jest we wszystkich krajach napływu i jak żadna inna unaocznia, co znaczą nierówności i dyskryminacja płciowa. Migrantki przejmują zadania kobiet w społeczeństwach przyjmujących, przez co te ostatnie mogą podejmować pracę zawodową lub godzić wiele ról społecznych (por. np. Małek 2011). Praca ta jest więc elementem zdrowia i dobrego samopoczucia klas uprzywilejowanych. Eleonore Kofman (2004: 263) konstatuje, że właśnie dzięki migrantkom można „podtrzymać model hegemonii białego mężczyzny-żywiciele rodziny w Europie Zachodniej”. Równocześnie taka sytuacja blokuje renegocjowanie ról genderowych w rodzinie i przejmowanie zadań opiekuńczych przez mężczyzn. Co więcej migrantki w sektorze usług domowych i opieki, z niskimi zarobkami, niedostateczną znajomością języka, pracujące często w nieformalnym charakterze ze względu na płeć i niepewny status prawny, są niewidoczne dla instytucji i polityki równościowej, zdrowotnej czy socjalnej. Różne warstwy dyskryminacji nakładają się więc na siebie (Kordasiewicz 2008, 2016; Urbańska 2015) i generują złożone efekty.

Równocześnie badaczki krytykują redukovanie roli kobiet do pracownic słabo funkcjonujących gospodarek (Moreno 2002), ponieważ może to prowadzić do – jak to określa Mirjana Morokvasic (1991) – przyjęcia paradygmatu winy samych migrantek (*blame the victim paradigm*) lub koncentrowania się tylko na słabościach krajów pochodzenia. W efekcie pomijamy zarówno hierarchie władzy i nierówności w społeczeństwach napływu, jak i perspektywy zmian w państwach wysyłających

i wreszcie znika z oczu indywidualne doświadczenie migrantek. Nira Yuval-Davis (2004) podkreśla, uzupełniając konstatację Ruth Lister (1997: 66), że przez znaczną część historii starożytnej i nowoczesnej kobietom odmawiano formalnego statusu i praw obywatelskich, czyniąc je społecznie niewidzialnymi, i dodaje, że gdy kobiety te prawa w końcu uzyskały, to teraz ogólne i zbiorowe traktowanie wzmacniają ich niewidzialność. Podkreśla się więc konieczność krytycznej refleksji nad uproszczonym spojrzeniem na obecność migrantek na rynku pracy i przyjęcie jako założenia wielości doświadczeń migrantek w perspektywie intersekcyjnej (Kofman 1999).

Skupienie się na migracjach kobiet oznacza także podważenie paradygmatu ekonomicznego jako dominującego w badaniach migracyjnych. Wzór męskiej mobilności stawiał go w centrum, wiążąc zarazem natężenie strumieni migracyjnych z koniunkturą rynkową (Grabowska-Lusińska, Okólski 2008; Kaczmarczyk 2004). Nie kwestionując motywów zarobkowych, w przypadku kobiet niezbędne jest rozbudowanie ich o komponent afektywny i skoncentrowanie się w równym stopniu na funkcjonowaniu rodzin migracyjnych oraz zagadnieniach więzi i relacji ponad granicami (por. m.in.: White 2017; Slany et al. 2016; Ślusarczyk, Pustułka 2018).

4. Rodziny i relacje rodzinne

W ostatnich latach wraz z upowszechnieniem się perspektywy transnarodowej (Schiller et al. 1994; Hannerz 1996; Appadurai 1995, 1996; Gupta, Ferguson 1992; Faist 2000; Portes et al. 1999; Vertovec 1999) migracje kobiet analizowane są coraz w częściej w kontekście funkcjonowania całej rodziny i to nie tylko nuklearnej, ale także rozszerzonym, uwzględniającym dalszych krewnych, a więc obejmującym zagadnienia podtrzymywania więzi, zobowiązań i solidarności międzygeneracyjnej (Dreby 2006; Nicholson 2008; Krzyżowski 2013). Akcenty mogą być różnie stawiane, od refleksji nad zmieniającymi się formami rodzin (por. np. Beck, Beck-Gernsheim 1995; 2013), przekształcaniem się indywidualnych stylów życia i zmianą relacji rodzinnych w kierunku bardziej egalitarnym (m.in. Hondagneu-Sotelo 1994), a więc emancypacyjnym potencjałem migracji (m.in. Pessar 1999; De Haas, Van Rooij 2010; Kałwa 2010; Urbańska 2015), do podtrzymywania lub redefiniowania ról genderowych w kontekście migracyjnym (Anthias, Lazaridis 2000; Anthias et al. 2012; Akalin 2007; 2015; Ślusarczyk, Pustułka 2018) i renegocjowania podziału obowiązków w związkach lub przemiany ról rodzicielskich (Pustułka 2012, 2016; Pustułka, Trąbka 2017; Struzik et al. 2015, Żadkowska et al. 2018).

Szczególnie mocno w prowadzonych badaniach uwypuklane jest jednak znaczenie rodzicielstwa i opieki nad dziećmi. Najczęściej dokonuje się podziału na (1) rodzicielstwo „na odległość” oraz (2) „rodzicielstwo migracyjne” w kraju imigracji (Pustułka 2016). Rozwijające się dynamicznie badania nad rodzinami „tu i tam” wnoszą poważny wkład w rozwój teorii rodzin transnarodowych i wyeksponowanie specyfiki

migracji polskich z podkreślaniem roli kobiet. Taka sytuacja ma miejsce również we wszystkich krajach, które doświadczają migracji kobiet.

W wypadku pierwszego nurtu badania najczęściej koncentrują się na problemach wynikających z migracji: rozpadzie związków, kwestiach nierezydencjonalnego macierzyństwa, wypełnianiu ról rodzinnych, sprawowaniu opieki, władzy i konfliktach między małżonkami, dynamice relacji transnarodowych (Danilewicz 2010; Małek 2011; Krzyżowski 2013; Urbańska 2009, 2010, 2015), a także a także podmiotach zmiany społecznej w przypadku powrotów, w tym szczególnie innowatorach i innowatorkach w przestrzeni lokalnej (Grabowska et al. 2017). Możemy wyróżnić dwa typy rodzicielstwa na odległość, w zależności od tego, kto wyjeżdża: *Father-Away Families* i *Mother-Away Families* (Parreñas 2005) i to rozróżnienie prowadzi nas do zwrócenia uwagi na genderowy charakter oceny migracji rodziców. To migrantki ponoszą społeczne koszty migracji, są obciążane odpowiedzialnością za rozpad rodzin (lub jego ryzyko, por. Morokvasic 2007, 2014; Urbańska 2010; Momsen 2003), ale i zmianę norm genderowych. Patricia Pessar i Sarah Mahler, przywołując za Doreen Massey (1994: 149) pojęcie „geometrii władzy” (*power geometry*), wskazują na różnice w rodzaju i stopniu podmiotowego sprawstwa migrantek (*agency*), które z kolei wynika z umiejscowienia społecznego. Massey podkreśla, że umiejscowienie to warunkuje dostęp do zasobów, ale ważna jest także aktywność migrantów i migrantek, którzy/które są w stanie wpływać i zmieniać ograniczającą ich strukturę społeczną. Pessar i Mahler (2001, 2006) uzupełniają to konstatacją, że poziom i rodzaj sprawstwa migrantów wynika nie tylko z czynników obiektywnych, ale i znaczenia aspektu subiektywnego: planowania, tworzenia strategii, wyobrażania sobie przyszłych sytuacji. Mimo dyskursu społecznego negatywnie oceniającego wyjazdy kobiet i niższej legitymizacji społecznej (Lim, Oishi 1996) takich wyjazdów w porównaniu z migracjami mężczyzn, migrantki są w stanie przekuć projekt migracyjny w emancypacyjny poprzez wyzwolenie się z opresyjnych relacji rodzinnych (Morokvasic 2007; Urbańska 2015) lub też przez aktywne przekształcanie relacji władzy w rodzinie, często pod wpływem polityk równościowych krajów przyjmujących (Pustułka, Trąbka 2017; Pustułka et al. 2015). Dokonują tych zmian, jak to określa Pessar (1984), nie tyle przez otwarte zakwestionowanie porządku genderowego, ale raczej jego redefinicję poprzez nowy układ norm i oczekiwań społecznych związanych z migracją (Morokvasic 2007; Mahler, Pessar 2006). Równocześnie pozostają wciąż aktywne genderowe konstrukcje społeczne, np. dotyczące planowania opieki na starszymi krewnymi pozostałymi w kraju pochodzenia. Kieruje się je głównie do kobiet, i też one te działania przede wszystkim podejmują (Pustułka, Ślusarczyk 2016; Ślusarczyk 2019).

Drugi z wyróżnionych typów obejmuje badania koncentrujące się na transnarodowych praktykach, szczególnie w obrębie rodzin migracyjnych. Kluczowymi zagadnieniami są tu transnarodowe macierzyństwo, a od niedawna także ojcostwo (Struzik et al. 2015) oraz funkcjonowanie rodzin transnarodowych (Slany et al. 2016; Pawlak 2014). Ulrich Beck i Elisabeth Beck-Gernsheim zwracają uwagę, że używając

tylko perspektywy narodowej albo uniwersalistycznej, niemożliwe jest zrozumienie funkcjonowania takich rodzin, niezbędna jest nawet perspektywa – jak to określili – kosmopolityczna (2013: 99). Wskazują na rosnące zróżnicowanie form rodziny aż do, jak to nazywają, rodzin światowych – przy zachowaniu wartości rodziny jako takiej. Inni badacze (por. Bryceson, Vuorela 2002; Zontini 2004, 2010; Goulborne et al. 2010; Reynolds 2005; Herrera Lima 2001; Yeoh et al. 2005) preferują określenie rodziny transnarodowej, co z jednej strony podkreśla przekraczanie granic, ale z drugiej zwraca uwagę, że kluczowym kontekstem społecznym są wciąż państwa narodowe i społeczności w ich obrębie. Badacze i badaczki (Mazzucato, Schans 2011; Fox, Luxton 2001; Herrera Lima 2001; Mazzucato et al. 2015; Bryceson, Vuorela 2002; w kontekście polskim Slany et al. 2014; Slany et al. 2016) koncentrują się na dynamice życia rodzin transnarodowych, kształtowania się poczucia przynależności i tożsamości narodowej oraz etnicznej w transnarodowym kontekście. Podkreśla się także (Levitt, Jaworsky 2007) przesunięcie akcentu z zainteresowania głównie materialnymi warunkami życia na doświadczenia rodziców, dzieci i osób starszych w wielopokoleniowych rodzinach. To z kolei sprzyja położeniu mocniejszego nacisku na genderowy podział ról społecznych i jego konsekwencje, a także proces negocjowania zobowiązań wynikających ze stosunków rodzinnych, np. opieki (Dreby 2006; Krzyżowski 2013), czy wychowania dzieci w kontekście transnarodowym, np. dwujęzyczności (Beck, Beck-Gernsheim 2013). Fascynującym wskaźnikiem kultywowania zażyłości rodzinnych, świadczenia pomocy ponad granicami jest fenomen „latających babć” (King et al. 2017; Bojarczuk, Mühleu 2018; Bielecka-Prus et al. 2017), które włączają się w migracje, aby pomagać swoim dzieciom migrantom w wychowaniu i opiece nad wnukami. Kobięcie sieci wsparcia są stosunkowo nowym wymiarem kapitału kulturowego i społecznego, istotnego dla trwania rodzin w przestrzeni transnarodowej. Dystans geograficzny niejednokrotnie wydaje się wręcz wzmacniać siłę zaangażowania rodzinnego (Walczak 2008; Ślusarczyk 2014; Urbańska 2015). Ważnymi zagadnieniami są także decyzje rodzicielskie i kapitał społeczny migrantów (Erel 2012), nierówności związane z klasą, płcią, rasą i narodowością wynikające z procesów migracyjnych (Glick Schiller et al. 1992; Pessar, Mahler 2003;) jak i wymiar formalnoprawny oraz polityka krajów emigracji i imigracji. Jak więc w takich ramach możemy konceptualizować migracje Polek na przestrzeni ostatnich 100 lat?

5. Migracje Polek w perspektywie historycznej

Badając polskie migracje możemy ze względu na kontekst polityczny, ekonomiczny, społeczno-kulturowy i specyfikę przebiegu ująć je w cztery główne fazy: migracje tradycyjne³, wojenne, okresu PRL oraz współczesne, obejmujące czasy transformacji

³ W niniejszym zestawieniu pominęliśmy migracje polityczne okresu zaborów.

i członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Należy jednak pamiętać, że każda z nich jest wewnętrznie ogromnie zróżnicowana.

Migracje tradycyjne (do II wojny światowej)

Pierwszą fazę stanowią wyjazdy będące wynikiem masowych emigracji za chlebem do Ameryki (głównie USA i Kanady). W kierunku Stanów Zjednoczonych do roku 1914 wyjechało ok. 2,5 mln ludzi z ziem polskich, a w latach 1919–1938 ok. 270,6 tys. osób, powróciło zaś do kraju 11,6 tys. (Holzer 1999). Wykorzystując założenia socjologii humanistycznej Znanieckiego badacze tradycyjnej fazy migracji (m.in. Thomas, Znaniecki 1976; Duda-Dziewierz 1938; Chałasiński 1936; Zawistowicz-Adamska 1958; Walaszek 1983; Kula et al. 1973; Kantor 1990; Wieruszewska 2007) analizowali ją poprzez pryzmat organizacji społecznej macierzystej grupy chłopskiej. Migracja i reemigracja widziana była jako proces regulowany przez system rodzinno-sąsiedzki. Procesy te przebiegały zgodnie z istniejącymi w danej grupie stylami i wzorami zachowań społecznych. Społeczność rodzinna i wioskowa poprzez nawiązywany kontakt z grupą emigracyjną utrzymywała ją w ryzach tradycyjnej organizacji społecznej (Leoński 1979). Kobiety w tej fazie postrzegane były jako towarzyszące rodzinie, jako żony siostry, córki, a ich zadaniem było podtrzymywanie więzi rodzinno-krewniaczych. O ile ich aktywność nie była znacząco opisywana, a nawet pomijana, to ich udział w tworzeniu kapitału migracyjnego i etnicznego był niezwykle ważny (Znaniecki-Łopata 1976; Reczyńska oraz Dmuchwała w tym tomie). Migranci i migrantki w znacznym stopniu wpływali/wpływały na zmiany w tradycyjnych grupach pochodzenia, co manifestowało się pojawianiem nowych wzorów obyczajowych dotyczących różnych sfer życia, indywidualizacji postaw społecznych i racjonalizacji zachowań. Dzięki migracjom utrwał się nowy wzór człowieka ruchliwego, który stał się uosobieniem kariery i awansu społecznego. Z kolei w kontekście migracji w obrębie Europy badacze i badaczki szczególnie zwracali/zwracały uwagę na udział kobiet w pracach sezonowych w Niemczech, Francji czy Danii (Bobińska 1976; Reczyńska 1986; Kępińska 2008; Małek 2011).

Ten wzór zostanie przeniesiony na cały okres realnego socjalizmu. Emigracja i reemigracja rozbudzała także świadomość narodową oraz popularyzowała postawę kapitalistyczną na różnych płaszczyznach życia, nie przeszczepiała natomiast bezpośrednio wzorów działalności ekonomicznej obserwowanych w trakcie emigracji (Duda-Dziewierz 1938).

Migracje wojenne

Fazę drugą stanowią migracje okresu II wojny światowej. Badane najczęściej przez historyków, ukazują przemieszczenia z perspektywy ogólnej, strat wojennych⁴, wyniszczania

populacji, uchodźstwa, repatriacji i relokacji, nie wchodzi natomiast głęboko lub wcale w zagadnienia płci kulturowej (Pilch 1984; Kersten 1974; Latuch 1980; Holzer 1999). Trzeba jednak zwrócić uwagę na ważne prace dokumentujące wywózki mężczyzn i kobiet do Niemiec jako przymusowej siły roboczej, zatrudnianej głównie w przemyśle i rolnictwie⁵. We współczesnych pracach odnoszących się do tego okresu perspektywa genderowa jest coraz silniej akcentowana (Kałwa 2007; Żarnowska, Szwarc 2000). Dokumentowane jest m.in. zjawisko migracji kobiet jako przymusowych pracownic seksualnych (Ostrowska 2018).

Migracje czasów państwa socjalistycznego

Trzecia faza obejmuje lata od 1945 do 1989. Wyraźnie należy zaznaczyć, iż w całym powojennym okresie saldo migracji zagranicznych było ujemne, a Polska odnotowała – według maksymalnych szacunków – ponad 5 milionowy ubytek ludności. Dane szacunkowe wskazują, iż w samych tylko latach 80. XX w. odpływ wynosił ponad milion osób (Slany 1991; Okólski 1994). W okresie stanu wojennego i do końca lat 80. XX w. widoczny jest napływ kobiet do krajów Europy Zachodniej jako pracownic sezonowych, popularne stają się wyjazdy turystyczne stające się precedensem do pozostania w kraju napływu (Jaźwińska, Okolski 2001).

Fazę tę można określić jako zamkniętą dla swobodnego przemieszczania się. Niemniej rola emigrantów w zabezpieczeniu trwania i funkcjonowania ekonomicznego ich rodzin jest bezprecedensowa. To rodziny podejmowały strategiczne decyzje o wyjeździe z kraju określonych członków (głównie do USA, Kandy, Niemiec), którzy mieli wspomagać rozwój i przetrwanie gospodarstw domowych w okresie permanentnego deficytu podstawowych dóbr (Mierzyńska 1990; Mostwin 1991; Piotrowska-Berger 2004). Sieć krewniaczo-sąsiedzka w kraju i za granicą pełniła rolę stymulatora i kreatora wyjazdów oraz przejmowała odpowiedzialność za udzielanie pomocy w osiedlaniu się i szukaniu pracy. Widoczny staje się udział kobiet w tego typu migracjach (tzw. „wakacjuszek”, jak je określiła Mierzyńska). Ten wzór zachowań został już utrwalony w poprzedniej fazie i w całej powojennej historii migracyjnej był kontynuowany. Migracje stały się swoistym produktem społecznym powstającym z wzajemnych interakcji różnych elementów składających się na proces migracyjny. Czynniki o charakterze ekonomicznym i społeczno-politycznym w okresie realnego socjalizmu wpłynęły na uaktywnienie się sieci powiązań pomiędzy Polską i USA (i są nadal aktywne, na co w naszym tomie wskazuje Elżbieta Ptak w swoim tekście). Określały one, podobnie jak w fazie pierwszej, siłę związków migranta z grupą rodzinną, sąsiedzką i lokalną. Także w tym okresie obserwowano wzrost poziomu zamożności rodzin emigrantów (np. na Podhalu), który zawdzięczały właśnie transferom

⁵ <https://www.dw.com/pl/porta1-o-robotnikach-przymusowych-1939-1945/a-3971033> [dostęp 10.10.2019].

„migradolarów”⁶. Emigracja w tym okresie (i nie tylko) staje się sposobem na życie, powodując upowszechnianie się wiary w odniesienie sukcesu materialnego poza granicami kraju. Z tego okresu pochodzi też przekonanie, że wyjazd za granicę jest lepszą strategią niż mobilność wewnątrz kraju, na co później zwróci uwagę Anne White (2017). Takie orientacje życiowe sprzyjały utrwalaniu się wielogeneracyjnego łańcucha emigracyjnego i osłabianiu idei definitywnych powrotów. Prowadzone badania wskazują, że większość kobiet, które napływały do krajów Europy Zachodniej i Północnej w latach 50., 60. i 70. XX wieku, zasadniczo integrowała się ze społeczeństwem napływu poprzez uzyskanie formalnego statusu, najczęściej na podstawie reunifikacji rodzin, same zaś przemieszczenia miały przede wszystkim charakter regularny i długookresowy (Małek 2011).

Migracje kobiet po 1990 roku

Ostatnią z wyróżnionych przez nas faz migracyjnych można podzielić na dwa okresy. Pierwszy obejmuje okres transformacji (1989–2004), drugi rozpoczął się z chwilą wejścia Polski do Unii Europejskiej i trwa do dziś. Jak wspomniano, migracje kobiet we wcześniejszych fazach rzadko miały charakter niezależnych, chociaż badania dokumentują i takie wyjazdy (Ślany 2008; Małek 2011; Urbańska 2015). Natomiast od lat 90. XX w. migrantki reprezentują różne typy, a przemieszczenia są zróżnicowane i mają charakter cyrkularny, wahadłowy, czasowy, sezonowy, regularny lub (często) nieregularny, udokumentowany i nieudokumentowany. Kobiety migrują indywidualnie, z przyczyn osobistych, ekonomicznych i politycznych, ale szczególnie często dla rodziny, by się nie rozdzielać lub połączyć. W tej fazie migrantki często są pionierkami i nie korzystają z kapitału sieci migracyjnej czy formalnych kanałów migracji. Takie przemieszczenia wymagają odwagi i determinacji, odpowiedzialności przed sobą samą za podejmowane decyzje i podjęcie ryzyka migracyjnego. Ten fenomenalny zakres i zasięg przemieszczania się kobiet z różnych zakątków świata, należy uznać za wskaźnik toczącej się „globalnej rewolucji genderowej” (Hoschild 2003). Według danych UN Population Division (Rubiano-Matulevich, Beegle 2018) udział kobiet w międzynarodowych migracjach szacowany jest na ok. 47%. Polki intensywnie włączają się w te globalne przepływy.

Dopiero w czwartej fazie wyraźnie bada się proces feminizacji migracji, ogniskując się na kwestiach genderowych. Jak nigdy wcześniej mobilność kobiet wywołuje obecnie falę dyskusji mającą niejednokrotnie silne zabarwienie emocjonalne. W dyskursie społecznym podnosi się negatywne aspekty migracji kobiet, odnoszące się głównie do zamian w rodzinach, reorganizacji ról społecznych, opieki nad dziećmi, restrykcyjnych konstruktów matki i macierzyństwa (Kronenberg 2016; Urbańska 2010), aż do użycia

⁶ Termin potoczny, ale stosowany często w literaturze, m.in. w czasopiśmie naukowym *International Migration Review*.

stygmatyzujących kategorii „eurosierot” (por. Slany et al. 2014; Urbańska 2010). Równolegle jednak, jak wspominaliśmy, badacze i badaczki podejmują zagadnienia równości płci także w kontekście migracyjnym oraz renegotjowania ról genderowych (Żadkowska et al. 2018; Pustułka et al. 2015). Ponadto stopniowo wypełniana jest luka badawcza dotycząca migrantek jako samodzielnych-podmiotów, nie tylko członkiń rodzin, albo kategorii na rynku pracy czy w polityce społecznej. Pojawiają się publikacje wskazujące na potencjał upełnomocnienia w kontekście migracyjnym (*empowerment*), zarówno na rynku pracy, jak i szerzej na poziomie społeczno-politycznym, ale też częste ograniczenie tych możliwości wyłącznie do sfery prywatnej (Pustułka, Trąbka 2018).

6. Współczesna agenda badawcza?

W jaki sposób analizować migracje Polek współcześnie? Odnosimy się do wypracowanego przez Anthony’ego Richmonda (1994) paradygmatu badań migracji, który z jednej strony bierze się pod uwagę sposób podejmowania decyzji migracyjnej, przebiegający pomiędzy dwoma krańcami kontinuum, określonymi przez maksymalny (dający w efekcie proaktywny typ migranta) i minimalny (reaktywny typ migranta) zakres autonomii działających migrantów, a z drugiej – wzajemne interakcje sił ekonomicznych i społeczno-politycznych określających siłę wewnętrzną i zewnętrzną państw wpływających na zaistnienie ruchów migracyjnych. W takich ramach przyjmujemy, że częściej dominował w przeszłości typ migrantki reaktywnej, znajdującej się pod presją innych, ważnych dla niej osób, zazwyczaj rodziny, wspólnoty lokalnej czy sytuacji politycznej, by od lat po akcesji do Unii Europejskiej przekształcać się w typ proaktywny, chociaż wciąż decyzje znajdują się w znaczącym stopniu pod wpływem czynników o charakterze instytucjonalnym i strukturalnym, które ograniczają wolność podejmowania decyzji przez migrantki.

Równocześnie nie kwestionując tego podziału, mamy przekonanie, że konieczne jest włączenie jeszcze jednego wymiaru do analizy kobiecych migracji. Jest nim rodzinne lub indywidualistyczne umotywowanie wyjazdu migrantki. Umieszczając te typy motywacji na krańcach kontinuum, możemy odzwierciedlić bogactwo wyjazdów migrantek: od wyjazdów niemalże przymusowych, ale realizowanych **dla dobra rodziny**, które szeroko opisujemy w publikacjach projektu Transfam: *Doing family in a transnational context. Demographic choices, welfare adaptations, school integration and every-day life of Polish families living in Polish-Norwegian transnationality*⁷ (por. Slany et al. 2016; Ślusarczyk 2019; Ślusarczyk, Pustułka 2018) *do migracji będących szansą*

⁷ Projekt Transfam: *Doing family in a transnational context. Demographic choices, welfare adaptations, school integration and every-day life of Polish families living in Polish-Norwegian transnationality* był finansowany z funduszy norweskich, w ramach programu Polsko-Norweska Współpraca Badawcza, realizowanego przez Narodowe Centrum Badań i Rozwoju, nr kontraktu Pol-Nor/197905/4/2013.

wyzwolenia się z opresyjnych relacji (por. Urbańska 2015) i negocjowania sztywno definiowanych ról genderowych (Pustułka, Trąbka 2016) lub będących **ścieżką własnego rozwoju**. Do opisu tych sytuacji proponujemy pojęcie **siły migracji kobiet**.

Siłę migracji kobiet definiujemy jako widoczny, choć najczęściej ukryty ugenderowany kapitał, będący cechą podmiotu wyłaniającego się z mobilności przestrzennej i społecznej. Na kapitał ten składa się po pierwsze, umiejętność modyfikacji realizowanych ról społecznych, tak by wiążące się z nimi umiejętności i zasoby móc skapitalizować w sytuacji migracyjnej (np. wejście w sektor opieki). Drugą składową stanowi zdolność do budowania sieci wsparcia, by uzyskać pomoc w funkcjonowaniu w rzeczywistości migracyjnej. Sieć ta może być ulokowana w kraju pochodzenia (np. krewni i krewnie opiekujący się pozostawionymi w społeczności lokalnej dziećmi czy osobami starszymi), jak i aktywowana w kraju przyjmującym (np. tzw. latające babcie, przyjeżdżające wspomóc córki czy synowe w opiece na dzieckiem). Trzecim elementem jest potencjał edukacyjny skierowany ku młodemu pokoleniu, budowanie aspiracji edukacyjnych, ale też stymulowanie i podtrzymywanie związków ze społecznością pochodzenia (Erel 2010, 2013; Pustułka, Ślusarczyk 2016), ale też integracji w nowym kraju. Ten kapitał może być wzmacniany lub osłabiany przez uwarunkowania zewnętrzne, a szczególnie polityki państw napływu. Ustawodawstwo imigracyjne może reprodukować tradycyjną zależność kobiet od mężczyzn (por. Boyd 1997; Phizacklea 1998; Kofman 2000), ale może też promować równość płci i wspierać strategię emancypacyjną. Wpływowi prawa na sytuację migrantek w obszarze rodziny poświęcony jest tekst Karoliny Kremens, Patrycji Matusz i Magdaleny Półtorak podejmujący zagadnienie prawnej ochrony Polek w małżeństwach mieszanych.

Efektów tego kapitału możemy szukać w różnych obszarach życia społecznego. Po pierwsze jest to determinacja kobiet w dążeniu do celu (najczęściej nakierowanego na dobro najbliższych, por. Ślusarczyk 2019), aktywność związana z podejmowaniem pracy w sektorach sfeminizowanych (opieka) i cechujących się niskim poziomem zagwarantowania praw pracowniczych i osłony socjalnej, ale i zdolności adaptacyjne oraz umiejętność użycia tego sektora jako trampoliny do uzyskania lepszej pozycji na rynku pracy (*vide* tekst Elżbiety Czapki). Drugim z efektów jest osadzenie w kontekście wartości rodzinnych i obywatelskich, wsparcie dzieci w radzeniu sobie z hybrydowymi tożsamościami, a także szerokie zaangażowanie na rzecz poprawy świata rodzinnego i zewnętrznego „tu i tam” (np. w obszarze szkolnictwa polonijnego, o czym w naszym tomie piszą Agnieszka Małek i Aneta Krzyworzeka). Ta siła migracji przekuwa się więc w zasoby, z których korzysta całe społeczeństwo, nie tylko same migrantki i ich rodziny. Migracje kobiet to projekt emancypacyjny, niosący wiele zadań i wyzwań w zakresie egalitaryzacji, demokratyzacji rodzin i wzmocnienia podmiotowości kobiet, aż do „biografii wyboru” najmłodszych współczesnych migrantek, reprezentantek pokolenia tzw. „millenialsów i millenialsek” (por. artykuł Pustułka et al.), wśród których coraz mniej wyraźne są wyjazdy warunkowane strukturalnie, a ważniejsza staje się mobilność edukacyjna czy związana ze stylem życia. Możemy

więc siłę migracji kobiet zdefiniować jako przede wszystkim **osobistą sprawczość migrantek w podejmowanych decyzjach i realizowanych działaniach**, co nie pozwala nawet najgorzej płatnej, najmniej chronionej pracy, często społecznie deprecjonowanej (usługi domowe, sprząatanie, opieka), czy też niekiedy negatywnie ocenianej (np. usługi seksualne) definiować jako w pełni przymusowej, bo w subiektywnej ocenie migrantek może zapewniać im niezależność i materialne wsparcie dla rodziny. W badaniach realizowanych w Zakładzie Badań Problemów Ludnościowych Instytutu Socjologii UJ, który reprezentujemy, wielokrotnie identyfikowaliśmy takie właśnie poczucie sprawczości migrantek.

Ta propozycja teoretycznego ujęcia badań nad migracjami kobiet jest adekwatna do ujmowania mobilności polskich kobiet. Patrzymy na migracje kobiet jako na procesy, które miały i mają złożone oraz bogate konsekwencje na wskazanych poziomach i obszarach zarówno dla kraju odpływu, jak i krajów napływu. Głównym celem tomu jest zatem docenienie znaczenia migracji kobiet, odsłonięcie ich – czasami zapomnianych – historii, a także odszukanie ich siły i sprawczości na poziomie indywidualnym, poziomie rodzin, społeczności lokalnej, całego kraju, a także krajów napływu. Dzięki autorkom tekstów reprezentującym różne dyscypliny – historyczkom, socjolożkom, politolożkom – możemy pochylić się nad migracjami związanymi ze starymi i nowymi falami migracyjnymi, z którymi mieliśmy do czynienia w różnych fazach rozwoju Polski po 1918 roku. Migracje w tym ponad 100-letnim okresie zasługują na badania z perspektywy uwrażliwiającej zarówno na płęć kulturową – pozwalającą badać skrypty kulturowe, status płci, rodzaj wykonywanych prac (produkcyjne i reprodukcyjne), różnice w zasobach, prestiż, władzę, stereotypy czy dyskryminację, dalej także perspektywę intersekcyjną (krzyżującą ze sobą cechy statusowe i umiejscowienia społecznego – m.in. klasa społeczna, etniczność, płęć, wiek, miejsce zamieszkania, religia, status migrantki, lokalizacja w kraju napływu) (Kimmel 2014; Bradley 2008) oraz podejście historyczne, które razem wydobywają z zakamarków historii różnorodne mechanizmy, przyczyny migracji i portrety społeczne migrantek. Zwracanie uwagi na historię ma w socjologii bogatą tradycję (por. np. Znaniecki-Łopata 1971; Pilch 1984; Praszałowicz 2007) i wyraża się także w podejściu integralnym rozwijanym przez Kazimierza Dobrowolskiego z Instytutu Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego (1967), który nacisk kładł na badanie zjawisk społecznych w kontekście podłoża historycznego⁸, ich funkcjonalnych związków z tym podłożem, i wypracowywaniu holistycznego podejścia do badań, zamiast ich rozdrobnienia. W tym skromnym tomie nie jesteśmy w stanie wypełnić tak obszernego zadania, ale zakładamy, że badania socjologiczno-historyczne będą się rozwijać i korzystać z imperatywów metodologicznych polskiej szkoły, pozwalającej wyjaśniać migracje kobiet nie tylko współczesne, ale i przeszłe.

⁸ Podłoże historyczne pojmuje się jako zbiór czynników o charakterze demograficznym, ekonomicznym, geograficznym, kulturowym, politycznym, technicznym czy psychicznym.

Bibliografia

- Akalin, A. (2007), *Hired as a caregiver, demanded as a housewife: Becoming a migrant domestic worker in Turkey*, "European Journal of Women's Studies", vol. 14(3), s. 209–225.
- Akalin, A. (2015), *Motherhood as the Value of Labour: The Migrant Domestic Workers' Market in Turkey*, "Australian Feminist Studies", vol. 30(83), s. 65–81.
- Anthias, F. (1983), Sexual Divisions and Ethnic Adaptation: The Case of Greek-Cypriot Women, w: Phizacklea, A. (red.), *One Way Ticket. Migration and Female Labour*. New York: Routledge, s. 73–94.
- Anthias, F., Lazaridis, G. (2000), *Gender and migration in Southern Europe: Women on the move*. Oxford: Berg Publishers.
- Anthias, F., Kontos, M., Morokvasic-Müller, M. (red.), (2012), *Paradoxes of integration: Female migrants in Europe* (vol. 4). Berlin: Springer Science & Business Media.
- Appadurai, A. (1995), The production of locality, w: R. Fardon (red.), *Counterworks: Managing the diversity of knowledge*. New York: Routledge, s. 204–225.
- Appadurai, A. (1996), *Modernity at large: cultural dimensions of globalization* (vol. 1). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (1995), *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press. (Pierwsze wydanie: (1990), *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Frankfurt am Main: Suhrkamp VG).
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (2013), *Miłość na odległość. Modele życia w epoce globalnej*. Warszawa: PWN.
- Bielecka-Prus, J., Czapka, E., Kawczyńska-Butrym, Z. (2017), The dilemmas of transnational care. The case of Polish immigrants in Norway, w: Ślany, K., Ślusarczyk, M., Pustułka, P., Guri-bye, E. (red.), *Transnational Polish Families in Norway. Social Capital, Integration, Institutions and Care*. Peter Lang: Frankfurt am Main, s. 199–221.
- Bobińska, C. (1976), *Mechanizmy polskich migracji zarobkowych* (vol. 6). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Bojarczuk, S., Mühlau, P. (2018), *Mobilising social network support for childcare: The case of Polish migrant mothers in Dublin*, "Social Networks", vol. 53, s. 101–110.
- Boyd, M. (1997), Migration policy, female dependency, and family membership: Canada and Germany, w: Evans, P.M., Wekerle, G.R. (red.), *Women and the Canadian welfare state: Challenges and change*. Toronto: University of Toronto Press, s. 142–169.
- Bradley, H. (2008), *Płeć*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Bravo Moreno, A. (2002), *Approaches to international migration, immigrant women, and identity*, "Migraciones Internacionales", vol. 1(2), s. 64–92.
- Bryceson, D., Vuorela, U. (2002), *The transnational family. New European frontiers and global networks*. New York: Berg.
- Campani, G. (1993), Labour markets and family networks: Filipino women in Italy, w: Rudolph, H., Morokvasic, M. (red.), *Bridging states and markets: international migration in the early 1990s*. Berlin: Edition Sigma.
- Chałasiński, J. (1936), *Emigracja jako zjawisko społeczne*, „Przegląd Socjologiczny”, nr 3–4, s. 491–518.
- Danilewicz, W. (2010), *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*. Białystok: Trans Humana.

- De Haas, H., Van Rooij, A. (2010), *Migration as emancipation? The impact of internal and international migration on the position of women left behind in rural Morocco*, "Oxford Development Studies", vol. 38(1), s. 43–62.
- Dobrowolski, K. (1967), *Teoria podłoża historycznego. Studia z pogranicza historii i socjologii*. Wrocław: Zakład Narodowy Ossolińskich.
- Doreen, M. (1994), *Space, place and gender*. Minneapolis: University of Minnesota.
- Dreby, J. (2006), *Honor and Virtue: Mexican Parenting in the Transnational Context*, "Gender & Society", vol. 20, s. 20–32.
- Duda-Dziewierz, K. (1938), *Wieś małopolska a emigracja amerykańska: studium wsi Babica powiatu rzeszowskiego*. Warszawa: Polski Instytut Socjologiczny, Dział Wydawnictw.
- Erel, U. (2010), *Migrating cultural capital: Bourdieu in migration studies*, "Sociology", vol. 44(4), s. 642–660.
- Erel, U. (2012), *Engendering transnational space: Migrant mothers as cultural currency speculators*, "European Journal of Women's Studies", vol. 19(4), s. 460–474.
- Erel, U. (2013), *Kurdish migrant mothers in London enacting citizenship*, "Citizenship Studies", vol. 17(8), s. 970–984.
- Erel, U., Morokvasic, M., & Shinozaki, K. (2003), Introduction. Bringing gender into migration, w: Morokvasic, M. (red.), *Crossing borders and shifting boundaries*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, s. 9–22.
- Faist, T. (2000), *Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture*, "Ethnic and racial studies", vol. 23(2), s. 189–222.
- Gabaccia, D.R. (1994), *From the other side: Women, gender, and immigrant life in the US, 1820–1990*. Bloomington: Indiana University Press.
- Glenn, E.N. (1998), *Gender, Race and Classe. Bridging the Language-Structure Divide*, "Social Science History", vol. 22(1), s. 29–38.
- Glick Schiller, N.G., Basch, L. Blanc-Szanton, C. (1992), *Towards a definition of transnationalism*, "Annals of the New York academy of sciences", vol. 645(1), s. 1–24.
- Goulbourne, H., Reynolds, T., Solomos, J. Zontini, E. (2010), *Transnational families: Ethnicities, identities and social capital*. New York: Routledge.
- Grabowska, I., Garapich, M., Jazwinska, E., Radziwinowiczówna, A. (2017), *Migrants as Agents of Change. Social Remittances in an Enlarged European Union*. London: Palgrave Macmillan.
- Grabowska-Lusińska, I., Okólski, M. (2008), *Migracja z Polski po 1 maja 2004 r.: jej intensywność i kierunki geograficzne oraz alokacja migrantów na rynkach pracy krajów Unii Europejskiej* (No. 33/91), CMR Working papers.
- Green, N.L. (2012), *Changing Paradigms in Migration Studies: From Men to Women to Gender*, w: Gabbacia, D., Maynes, M.J. (red.), *Gender History Across Epistemologies*. Hoboken NJ: Wiley-Blackwell, s. 262–278.
- Gupta, A. & Ferguson, J. (1992), *Beyond "culture": Space, identity, and the politics of difference*, "Cultural Anthropology", vol. 7(1), s. 6–23.
- Hannerz, U. (1996), *Transnational connections: Culture, people, places*. Abingdon: Taylor & Francis US.
- Herrera Lima, F. (2001), *Transnational families: Institutions of transnational social space*, w: Pries, L. (red.), *New transnational social spaces*. Londyn: Routledge.
- Holzer, J.Z. (1999), *Demografia*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Hondagneu-Sotelo, P., (2003), *Gender and U.S. Immigration: Contemporary Trends*. Los Angeles: University of California Press.

- Hondagneu-Sotelo, P. (1994), *Gendered transitions: Mexican experiences of immigration*. Berkeley: University of California Press.
- Jakimowicz-Pisarska, I. (2017), *Kobiety – „nowy” typ imigranta we współczesnej Europie*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych AMW”, nr 3, s. 81–102.
- Jaźwińska-Motyłska, E., Okólski, M. (red.), (2001), *Ludzie na huśtawce: migracje między peryferiami Polski i Zachodu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kaczmarczyk, P., Łukowski, W. (2004), *Polscy pracownicy na rynku Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kałwa, D. (2007), „So wie zu Hause”. Die private Sphäre als Arbeitsplatz, w: M. Nowicka (red.), *Von Polen nach Deutschland und zurück, Die Arbeitsmigration und ihre Herausforderungen für Europa*. Bielefeld: transcript VG, s. 205–227.
- Kałwa, D. (2010), Migration polnischer Frauen in Privathaushalte der Bundesrepublik, w: Metz-Göckel, S., Münst, A.S., Kałwa, D. (red.), *Migration als Ressource: zur Pendelmigration polnischer Frauen in Privathaushalte der Bundesrepublik*. Opladen: Budrich Vg, s. 61–176.
- Kantor, R. (1990), *Między Zaborowem a Chicago: kulturowe konsekwencje istnienia zbiorowości imigrantów z parafii zaborowskiej w Chicago i jej kontaktów z rodzinnymi wsiami* (vol. 24). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kępińska, E. (2008), *Migracje sezonowe z Polski do Niemiec: mechanizmy rekrutacji, rola rodziny i różnicowanie według płci*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kersten, K. (1974), *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej: studium historyczne*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kimmel, M. (2015), *Społeczeństwo genderowe*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- King, R., Lulle, A., Sampaio, D., Vullnetari, J. (2017), *Unpacking the ageing–migration nexus and challenging the vulnerability trope*, „Journal of Ethnic and Migration Studies”, vol. 43(2), s. 182–198.
- Kofman, E. (1999), *Female ‘birds of passage’ a decade later: Gender and immigration in the European Union*, „International Migration Review”, vol. 33(2), s. 269–299.
- Kofman, E. (2000), *The invisibility of skilled female migrants and gender relations in studies of skilled migration in Europe*, „Population, Space and Place”, vol. 6(1), s. 45–59.
- Kofman, E. (2004), *Family – related migration: a critical review of European Studies*, „Journal of Ethnic and Migration Studies”, vol. 30(2), s. 243–262.
- Kordasiewicz, A. (2008), *Służąca, pracownik, domownik. Polki jako pomoce domowe w Neapolu w kontekście retradycjonalizacji instytucji*, „Kultura i Społeczeństwo”, vol. 52(2), s. 79–109.
- Kordasiewicz, A. (2016), *(U) usługi domowe. Przemiany relacji społecznych w płatnej pracy domowej*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kronenberg, A. (2016), *Migracje kobiet – strategie odzyskiwania głosu i ciała w twórczości literackiej Polek mieszkających w Wielkiej Brytanii i Irlandii*, „Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja”, nr 3, s. 98–115.
- Krzyżowski, L. (2013), *Polscy migranci i ich starzejący się rodzice. Transnarodowy system opieki międzygeneracyjnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kula, W., Assorodobraj-Kula, N., Kula, M. (red.), (1973), *Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych, 1890–1891*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kurian, R. (2009), *Globalizacja pracy domowej i usług opiekuńczych*, w: Charkiewicz, E., Zachorowska-Mazurkiewicz, A. (red.), *Gender i ekonomia opieki*. Warszawa: Fundacja Tomka Byry Ekologia i Sztuka.

- Latuch, M. (1980), *Demografia społeczno-ekonomiczna*. Warszawa: PWE.
- Leoński, L. (1979), *Zagadnienie migracji w polskiej myśli socjologicznej do 1939 roku*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Levitt, P., Jaworsky, B.N. (2007), *Transnational migration studies: Past developments and future trends*, "Annual Review of Sociology", vol. 33, s. 129–156.
- Lim L.L., Oishi, N. (1996), *International Labor Migration of Asian Women: Distinctive Characteristics and Policy Concerns*, International Labor Office, "Asian and Pacific Migration Journal", vol. 5(1), s. 85–116.
- Lister, R. (1991), *Citizenship Engendered*, "Critical Social Policy", vol. 11(32), s. 65–71.
- Lopata (Znanięcki-Łopata), H. Z. (1976), *Polish Americans: Status Competition in an Ethnic Community*. Upper Saddle River: Prentice-Hall.
- Lopata (Znanięcki-Łopata), H.Z. (1971), *Occupation: housewife*. New York: Oxford University Press.
- Mahler, S.J., Pessar, P.R. (2006), *Gender matters: Ethnographers bring gender from the periphery toward the core of migration studies*, "International Migration Review", vol. 40(1), s. 27–63.
- Małek, A. (2011), *Migrantki-opiekunki. Doświadczenia migracyjne Polek pracujących w Rzymie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Mazzucato, V., Schans, D. (2011), *Transnational families and the well-being of children: Conceptual and methodological Challenges*, "Journal of Marriage and Family", vol. 73(4), s. 704–712.
- Mazzucato, V., Cebotari, V., Veale, A., White, A., Grassi, M., Vivet, J. (2015), *International parental migration and the psychological well-being of children in Ghana, Nigeria, and Angola*, "Social Science & Medicine", vol. 132, s. 215–224.
- Mierzyńska, Z. (1990), *Wakacjuszka*. Warszawa: Wydawnictwo Polonia.
- Momsen, J. H. (Ed.), (2003), *Gender, migration and domestic service*. New York: Routledge.
- Morokvasic, M. (1983), Beyond the Reductionist Outlook, w: Phizacklea, A. (red.), *One way ticket: Migration and female labour*. London: Routledge, s. 13–31.
- Morokvasic, M. (1984), *Birds of Passage are also Women*, "The International migration review" vol. 18(4), s. 886–907.
- Morokvasic, M. (1993), *'In and out' of the labour market: Immigrant and minority women in Europe*, "New Community", vol. 19(3), s. 459–483.
- Morokvasic, M. (2003), Transnational mobility and gender: a view from post-wall Europe, w: Morokvasic-Müller, M., Erel, U., & Shinozaki, K. (red.), *Crossing borders and shifting boundaries*. Berlin: Springer Science & Business Media, s. 101–133.
- Morokvasic, M. (2007), Migration, Gender, Empowerment, w: Lenz, I., Ulrich, C., Fersch, B. (red.), *Gender Orders Unbound: Globalisation, Restructuring and Reciprocity*. Opladen: Vg Budrich, s. 69–97.
- Morokvasic, M. (2014), *Gendering migration*, "Migracijske i etničke teme" vol. 3, s. 355–378.
- Morokvasic, M., Catarino, C. (2010), Women, Gender, Transnational Migrations and Mobility in France, w: Slany, K., Kontos, M., Liapi, M. (red.), *Women in New Migrations. Current debates in European Societies*. Kraków: Jagiellonian University Press, s. 51–82.
- Mostwin, D. (1991), *Emigranci polscy w USA*. Lublin: KUL.
- Nicholson, M. (2006), *Without Their Children: Rethinking Motherhood among Transnational Migrant Women*, "Social Text", vol. 24 (3 88), s. 13–33.
- Okólski, M. (1994), *Migracje zagraniczne w Polsce w latach 1980–1989. Zarys problematyki badawczej*, „Studia Demograficzne”, vol. 3(117), s. 3–59.

- Ostrowska, J. (2018), *Przemilczane: seksualna praca przymusowa w czasie II wojny światowej*. Warszawa: Wydawnictwo Marginesy.
- Parreñas, R.S. (2005), *Children of Global Migration. Transnational Families and Gendered Woes*. Stanford CA: Stanford University Press.
- Pawlak, A. (2014), „Poczytaj mi mamo przez Skype’a”. Negocjowanie zakresu i modyfikowanie ról rodzinnych w rodzinach z doświadczeniem emigracji zarobkowej, „Pogranicze. Studia Społeczne”, vol. 24, s. 49–72.
- Pessar, P.R. (1999), *Engendering migration studies: The case of new immigrants in the United States*, „American Behavioral Scientist”, vol. 42(4), s. 577–600.
- Pessar, P.R., & Mahler, S.J. (2003), *Transnational migration: Bringing gender in*, „International Migration Review”, vol. 37(3), s. 812–846.
- Phizacklea, A. (1983), *One way ticket: Migration and female labour*. London: Routledge.
- Phizacklea, A. (1998), Migration and globalization: A feminist perspective, w: Koser, K., Lutz, H. (red.), *The new migration in Europe*. London: Palgrave Macmillan, s. 21–38.
- Pilch, A. (1984), (red.), *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII–XX w.)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Piotrowska-Breger, K. (2004), *Ameryka – to nie tak miało być*. Kraków: Impuls.
- Piper, N. (2003), *Bridging Gender Migration and Governance: Theoretical Possibilities in the Asian context*, „Asian and Pacific Migration Journal”, vol. 12(1–2), s. 21–48.
- Portes, A., Guarnizo, L., Landolt, P. (1999), „Introduction”: *Special Issue – Transnational Communities*, „Ethnic and Racial Studies”, vol. 22(2), s. 217–37.
- Praszałowicz, D. (2007), *Dawne i nowe migracje, dawne i nowe konceptualizacje w badaniach migracyjnych*, „Przegląd Polonijny”, vol. 2, s. 19–40.
- Pustułka, P. (2010), Jeszcze „matki Polki” czy już „matki Europejki”. O macierzyństwie Polek w Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, w: Warat, M., Małek, A. (red.), *Ponad granicami. kobiety, migracje, obywatelstwo*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 277–299.
- Pustułka, P. (2012), *Polish Mothers on the Move: Transnationality and Discourses of Gender, Care, and Co-residentiality Requirement in the Narratives of Polish Women Raising Children in the West*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica”, vol. 4(2), s. 162–175.
- Pustułka, P., Ślusarczyk, M. (2016), *Cultivation, compensation and indulgence: Transnational short-term returns to Poland across three family generations*, „Transnational Social Review”, vol. 6(1–2), s. 78–92.
- Pustułka, P., Trąbka, A. (2018), *Private empowerment and public isolation: power in the stories of migrant ‘Mother-Poles’*, „Identities”, vol. 25(6), s. 668–686.
- Pustułka, P., Struzik, J., Ślusarczyk, M. (2015), *Caught between breadwinning and emotional provisions: The case of Polish migrant fathers in Norway*, „Studia Humanistyczne” AGH, vol. 14(2), s. 117–137.
- Pustułka, P. (2016), *Ethnic, gender and class identities of Polish migrant mothers: intersecting maternal narratives with transnationalism and integration*, „Social Identities”, vol. 22(1), s. 44–61.
- Reczyńska, A. (1986), *Emigracja z Polski do Kanady w okresie międzywojennym* (vol. 17). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Reynolds, T. (2005), *Caribbean mothers: Identity and experience in the UK*. London: Tufnell Press.
- Richmond, A.H. (1994), *Global Apartheid. Refugees, Racism and the New World Order*. Toronto: Oxford University Press.

- Rubiano-Matulevich, E., Beegle, K. (2018), *Women and migration: Exploring the data*, <http://blogs.worldbank.org/opendata/women-and-migration-exploring-data> [dostęp: 15.10.2019].
- Sassen, S. (2007), *Globalizacja. Eseje o nowej mobilności ludzi i pieniędzy*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Slany, K. (1991), *Emigracja z Polski w latach 1980 do głównych krajów imigracji zamorskiej i kontynentalnej: aspekty demograficzno-społeczne*, „Przegląd Polonijny”, vol. 4, s. 15–36.
- Slany, K. (2008), *Migracje kobiet. Perspektywa wielowymiarowa*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Slany, K., Kontos, M., Liapi, M. (2010), *Women in new migrations: Current debates in European societies*. Kraków: Jagiellonian University Press.
- Slany, K., Ślusarczyk, M. & Pustułka, P. (2016), *Polskie rodziny transnarodowe: dzieci, rodzice, instytucje i więzi z krajem*. Warszawa: Komitet Badań nad Migracjami PAN.
- Slany, K., Ślusarczyk, M. & Krzyżowski, Ł. (2014), *Wpływ współczesnych migracji Polaków na przemiany więzi społecznych, relacje w rodzinie i relacje międzygeneracyjne*. Warszawa: Komitet Badań nad Migracjami PAN.
- Ślusarczyk, M. (2014), *Migracje rodziców, migracje dzieci – wyzwania dla instytucji opiekuńczych, pomocowych oraz edukacyjnych*, „Zeszyty Pracy Socjalnej”, vol. 3, s. 75–89.
- Ślusarczyk, M. (2019), *Transnarodowe życie rodzin: na przykładzie polskich migrantów w Norwegii*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ślusarczyk, M., Pustułka, P. (2018), *Ekonomiczna nieracjonalność i emocjonalny zysk: decyzje migracyjne w polskich rodzinach*, „Społeczeństwo i Rodzina”, vol. 57(4), s. 122–136.
- Thomas, W., Znaniecki, F. (1976), *Chłop polski w Europie i w Ameryce*, t. 5. Warszawa: LSW.
- Urbańska, S. (2009), *Matka migrantka. Perspektywa transnarodowości w badaniu przemian ról rodzicielskich*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny”, vol. 1, s. 61–84.
- Urbańska, S. (2010), *„Cała Polska liczy eurosieroty”: panika moralna i płęć w wykluczeniu oraz stygmatyzacji rodzin migrantów*, „Kultura i społeczeństwo”, vol. 54(3), s. 61–88.
- Urbańska, S. (2015), *Matka Polka na odległość. Z doświadczeń migracyjnych robotnic 1989–2010*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Vertovec, S. (1999), *Conceiving and researching transnationalism*, „Ethnic and Racial Studies”, vol. 22(2), s. 447–462.
- Walaszek, A. (1983), *Reemigracja ze Stanów Zjednoczonych do Polski po I wojnie światowej*, „Prace Polonijne”, vol. 7. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Walczak, B. (2008), *Migracje rodzicielskie – skala zjawiska oraz jego wychowawcze i edukacyjne implikacje*, „Pedagogika Społeczna”, vol. 3, s. 143–162.
- White, A. (2017), *Polish families and migration since EU accession*. Bristol: Policy Press.
- Wieruszewska, M. (2007), *Tu i tam. Migracje z polskich wsi za granicę*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa.
- Yeoh, B.S., Huang, S., Lam, T. (2005), *Transnationalizing the 'Asian' family: imaginaries, intimacies and strategic intents*, „Global Networks”, vol. 5(4), s. 307–315.
- Yuval-Davis, N. (2004), Gender and nation, w: Miller, R.E., Wilford, R. (red.), *Women, ethnicity and nationalism: The politics of transition*. New York: Routledge, s. 30–40.
- Zawistowicz-Adamska, K. (1958), *Społeczność wiejska. Wspomnienia i materiały z badań terenowych. Zaborów 1938–1939*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Żadkowska, M., Kosakowska-Berezecka, N., Ryndyk, O. (2018), Two worlds of fatherhood –comparing the use of parental leave among Polish fathers in Poland and in Norway, w: Slany, K.,

- Ślusarczyk, M., Pustułka, P., Guribye, E. (red.), *Transnational Polish Families in Norway. Social Capital, Integration, Institutions and Care*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Żarnowska, A., Szwarc, A. (red.), (2000), *Kobieta i praca: wiek XIX i XX: zbiór studiów* (vol. 6). Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Zawistowicz-Adamska, K. (1948), *Spółeczność wiejska: doświadczenia i rozważania z badań terenowych w Zaborowie*. Warszawa: Polski Instytut Służby Społecznej.
- Zontini, E. (2004), *Italian families and social capital: Rituals and the provision of care in British-Italian transnational families*. London: Families & Social Capital ESRC Research Group, London South Bank University.
- Zontini, E. (2010), *Transnational families, migration and gender: Moroccan and Filipino women in Bologna and Barcelona*. Oxford, New York: Berghahn Books.